

FERUZAXON KARIMOVA,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti kichik ilmiy xodimi,

MULOQOT QOIDALARIDAN CHEKINISHNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada nutqiy muloqot qoidalarining sharqona va g'arbona usullari qalamga olingan. Shuningdek, muloqot qoidalaridan chekinish dialog muhitida tahlilga tortilib, pragmatik xususiyatlar aniqlangan.

Kalit so'zlar: muloqot, dialog, nutq qoidalar, P.Grays, pragmatik xususiyat.

Аннотация: В статье описаны восточные и западные приемы речевого общения. Также был проведен анализ отклонений от правил общения в диалогической среде, выявлены прагматические особенности.

Ключевые слова: общение, диалог, правила речи, П.Грайс, прагматическая особенность.

Abstract: The article describes the eastern and western methods of speech communication rules. The analysis of deviations from the rules of communication in a dialogical environment was also carried out, and pragmatic features were identified.

Keywords: communication, dialogue, speech rules, P.Grays, pragmatic feature.

Muloqotning qonun-qoidalarini va uning samarali amalga oshirilishi haqidagi niyatlar faylasufi, mantiqshunoslari va albatta, tilshunoslarni doimo qiziqtirib kelgan. Sharq allomalari bu haqdagi fikrlari diqqatga sazovordir. Abu Nasr Farobiy, Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning nazariy qarashlarida muloqot qoidalarini axloq-odob qoidalarining bir qismi sifatida tilga olinadi. Farobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida fozillar shahrini boshqaruvchi shaxs fazilatlarini birma-bir sanab o'tiladi. Ular ichida "bunday shahar hokimi tabiatan nozik farosatli bo'lib, suhbatdoshining

so'zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez ilg'ab olishi, shu sohada umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi"[2: 244] bilan birgalikda "u o'z fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida fashatli ifodalay olishi zarur"[2:245]ligi qayd etiladi. Fikrni ixcham va lo'nda ifoda etish, kam gapirib, ko'p tinglash haqida bildirilgan fikrlar muloqot qoidalarining asosiy qismlaridan hisoblanadi. Nafaqat haqiqatni so'zlash, kezi kelganda uni bayon etish muomala odobi chegarasidan tashqari bo'lgan holatlar ham yo'q emas. Bu haqda Navoiyning fikrlari nihoyatda salmoqli: "Xirandmand uldurkim, yolg'on demas, ammo barcha chin degulik ham emas".[3:102]. Mutafakkir olimning nutq odobi haqidagi fikrlari uning bir necha asarlarida aks etgan. Chunonchi:

Navoiy, xomadek tortib uzun til,
Ne dersan, oxir o'z haddingni bilgil⁴³ [7:17]

Yoki:

So'zda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost navo nag'maga tahsin degil.⁴⁴ [4:212]

tarzidagi fikrlari nutqning zerikarli, uzundan-uzoq holatda emas, balki so'zlovchining niyatini lo'nda va qisqa satrlarda berilishini ta'kidlovchi misralardir. Shuningdek, bayon etilayotgan fikrning haqiqatga bo'ysunishi kerakligi haqidagi fikrlar ham Navoiy asarlarida ta'kidlanadi.

Tarixdan bizga ma'lumki, so'z bilimdonlarining o'z farzandlariga nasihat tarzida bitgan asarlarida, xususan, Kaykovusning o'g'li Gilonshohga, Jomiyning o'g'li Ziyovuddinga, Boburning o'g'li Humoyunga bag'ishlangan nasihatlarida nutq odobi va yozuv qonun-qoidalarini haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan. [6, 321].

⁴³Islamov O'. Alisher Navoiy asarlarida nutq madaniyati talqini. Filol. fan. nom.diss...avtoref. – Toshkent, 2011. – B. 17.

⁴⁴Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami // Hayratul-abror. XX tomlik. Tom. VII. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 212.

Kaykovusning "Qobusnoma" asarida keltirilgan "Nomaqbul rostni aytishdan parhez qil" [8:41], "Kishining martabasini so'zi bila bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli o'z so'zining ostida pinhondur..." [8:43] tarzidagi qarashlar muloqot jarayonini boshqarishda muhim ahamiyatga ega.

Jomiy esa farzand tarbiyasidagi odob qoidalarini kitob mutolaasi va nutq tuzish borasidagi nasihatlar bilan boyitadi. "Boburnoma"dagi Humoyunga bitilgan maktub mazmuni ham nutq va yozuv odobi haqida qimmatli fikrlarni beradi. "Takalluf qilay deysan, ul jihattin mug'laq bo'latur. Bundan nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uchig'a" [6: 321].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi "So'ramasdan oldin nogoh so'z desang, ne ajab, eshitib dakki, pand yesang", "Qizil til qora bosh yovi beomon"[12:103] hikmatlari zahirida navbatsiz so'z olmaslik, ko'p gapirmaslikka ishora berilgan bo'lsa, Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asridagi "Nekim kelsa erga tilidin kelur, Bu tildin kim edgu, kim aqir bo'lur (Kishi boshiga tushgan har qanday ish uning tili tufayli sodir bo'ladi, bu til sababli ayrimlar yaxshilik, ayrimlar yomonlik ko'radi)" [11:98] hikmatida ham o'ylab, mulohaza bilan so'zlash odobi bayon etilgan.

Zamonaviy tilshunoslikdagi "Tilning lug'at boyligini yetarli darajada bilmasdan turib madaniy nutq tuzish mumkin emas"[9:10] kabi fikrlar bilan birgalikda nutq egasining nutqi komilligida tashqi omillarga ham e'tibor qaratish kerakligi nazarda tutiladi. Unga ko'ra "...turli jestlar, yuz ifodasi, boshni qimirlatish, gavda harakatlari, makon yaqinligi, ovoz tabiati, kiyimlar, so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy yoki boshqa maqomi kabi xilma-xil omillar kommunikatsiya jarayonida alohida qimmatga ega"[9:13].

Muloqotni amalga oshirishda so'zlovchi va tinglovchining o'z kommunikativ maqsadini yuzaga chiqarishda dialog muhiti eng yaxshi tanlov hisoblanadi. Chunki dialogning aniq makon va zamonda, ma'lum ijtimoiy va madaniy muhitda va ko'pincha bir-biri haqida umumiy ma'lumotga ega bo'lgan so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida yuz berishini hisobga olsak, u so'zlovchi va tinglovchining lisoniy maqsadlarini amalga oshirishda eng maqbul nutqiy maydon ekanligini anglaymiz.

Muloqotning xoh sharqona bo'lsin, xoh g'arbona bo'lsin, qonun-qoidalar mushtaraklik kasb etadigan holatlar bor. Unga ko'ra mantiqiylik va izchillik, aniqlik va lo'ndalik, haqqoniylik va muta-

nosiblik, samimiylik va muloyimlik kabi nolisoniy omillarning ahamiyati ta'kidlangan nazariyalar anchagina. Ular ichida ko'plab e'tibor qaratilgan va o'z o'rnida tanqidiy fikrlar ham bildirilgan nazariyalar mavjud. P.Graysning "Hamkorlik tamoyili" shular jumlasidandir[5:217-237].

Grays odamlarning kundalik nutqini mantiq nuqtayi nazaridan tahlil qilib, uning mohiyatini quyidagicha shakllantiradi: "Suhbatning ushbu bosqichida sizning kommunikativ hissangiz ushbu dialogning birgalikdagi qabul qilingan maqsadi talab qiladigan darajada bo'lishi kerak"[5: 222]. Uning nutqiy muloqotga doir qoidalar yig'indisi yoki "Hamkorlik tamoyili" deb yuritiluvchi nazariyasida 4 asosiy kategoriya mavjud bo'lib, unga amal qilish orqali muloqot samaradorligiga erishish mumkin, degan g'oya ilgari suriladi. Pol Grays ushbu kategoriyalarni nemis faylasufi I.Kant izidan borib ishlab chiqqanligini aytib o'tadi. I.Kant falsafasida ham muloqot uchun Miqdor, Sifat, Munosabat, Usul postulatlarini keltirilgan [5:222].

Pol Grays qoidalarini ba'zi jihati bilan bizning e'tiborimizni tortdi. Zero, muloqot namunalari-ning Grays qonuniyatlariga qiyoslanishi dialog jarayonida yuzaga keluvchi turli pragmatik holatlarni aniqlashga yordam beradi.

Ikkinchidan, insonlarning o'z muloqotida nutqiy muloqot qoidalariga amal qilishdan ko'ra bu qoidalardan chetga chiqish holatlari nisbatan ko'p uchraydi. Bu kabi "qoidabuzarlik", nazarimizda, ixtiyoriy (anglangan) va beixtiyor (anglanmagan) tarzda amalga oshadi va har ikki vaziyat ham lingvopragmatik tadqiqotlar uchun qiziqarli materiallarni beradi. Yana bir narsa qiziqki, ularga amal qilinishi tilshunoslarni qanday qiziqtirgan bo'lsa, mazkur qoidalardan qochish, unga bo'ysunmaslik haqidagi holatlar ham tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolmagan. Jumladan, Pol Grays postulatlarini o'ta ko'tarinki ruhda baholagan rus tilshunosi T.M.Nikolaeva undan chetga chiqish, og'ish holatlariga misollar keltiradi va bunday dialoglarni "muvaffaqiyatsiz dialoglar" tarzida baholaydi [10, 225-230]. Quyidagi misolga e'tibor bering:

Apteka.

– Sizda yurak dorisi bormi va u qanaqa idishda? (Suyuqmi yo tabletkami?)

– 30 tiyin.

– A, u tabletkami yo suyuqlikmi?

– Aytdim-ku, 30 tiyinga olsa bo'ladi deb. [10,227-228].

Bunday "nishonga tegmagan" dialoglarning yuz berishida bir qancha omillar sabab bo'ladi. Ular qatoriga lisoniy tejamlilik tamoyili, nutqiy

vaziyat, suhbat ishtirokchilarining subyektiv (axloqiy, nutq madaniyatini egallaganlik darajasi) xususiyatlari kabilarni kiritish mumkin. Bizning kuzatishimizcha, bu holat o'zbekcha dialoglarda bir oz "yumshoqroq" holda yuz berishi mumkin.

O'zbek millatining suhbatlashish odobidagi hazil-mutoyiba va suhbatdoshi oldida chekinish holatlariga ko'plab duch kelamiz va bu sharqliklarning g'arbliklarga nisbatan keskin xulosa chiqarishdan ko'ra kelishib ketish, kulgili ishora bilan ma'lum sovuq holatlarning oldini olish odatlari bilan izohlanishi mumkin. Quyidagi matnga e'tibor bering:

Yarim soatdan keyin ko'rishdik. Rejissyor sochi yelkasiga tushgan, o'rtacharoq mo'ylov qo'ygan yigit ekan.

– *Qalay? – dedi u to'satdan.*

– *Nima qalay?*

– *Bizning filmlar?*

Chaynalib qoldim. Rostini aytsam, shu rejissyorning kinolarini jinim suymasdi.

– *Bilmasam, – dedim ming'illab. – Filmingizdagi odamlar g'alatiroqmi-ey.. Tomoshabin ekranda o'ziga o'xshagan odamlarni ko'rsa yaxshi bo'larmidi. (O'.Hoshimov. Men, buvam va rangli televizor).*

Mazkur dialogdagi savolga javob beruvchi suhbatdosh "Sizning filmlaringiz yomon" tarzidagi illokutiv maqsadini yashirin tarzda bayon etmoqda. Tinglovchining yashirin tarzidagi maqsadi "chaynalib qoldim" va "jinim suymasdi" iboralari bilan ham oydinlashgan. O'zbek muloqot madaniyatida bunday misollar sirasiga qattiq kasal bo'lgan odamning uni yo'qlab kelgan inson oldida kamtarlik bilan "Sal mazam bo'lmabdi" tarzidagi axborot sifatini yashiruvchi jummalarni ham qo'shish mumkin. Yana bir misol:

U qancha uxlaganini bilmaydi. Bir mahal darvoza gursillay boshladi. Bu safar Obid Rasulevich shoshmasdan borib ochdi.

– *Yana nima gap, Holiqboy? – dedi sovuq ohangda.*

– *Iya, qanaqa uyquchi odamsiz, domla, onangiz yostiq bilan qo'shib tuqqanmilar? Bo'ling tezroq, Qo'chqor qassob xotiniga yigirma qilyapti. Shundoq oydek xotin suyak tiqilib o'lib qolsa, deng! Falokat qosh bilan qovoqning o'rtasida turadi, deb shuni aytadi-da. (O'.Hoshimov. Osh).*

Dialogning javob mazmuni "Qo'chqor qassobnikiga oshga boramiz" propozitsiyasidan iborat. Lekin bu jumla o'rnida suhbatdoshning subyektiv mazmunga ega bo'lgan "ortiqcha" ma'lumotlarni beruvchi bir necha jummalari tizilib kelganligini ko'rib turibmiz. Suhbatdoshini koyishga bo'lgan urinish sifatidagi "qanaqa uyquchi odamsiz" (dak-

ki berish), "onangiz yostiq bilan qo'shib tuqqanmilar" (ranjitish), "oydek xotin suyak tiqilib o'lib qolsa-ya" (baholash), "falokat qosh bilan qovoqning o'rtasida turadi" (dalillash) kabi maqsadlarda bayon etilgan, asosiy mavzudan chetga chiquvchi jummalari so'zlovchining nutqi hajmining me'yordan ortiq bo'lishiga sabab bo'lgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, muloqot qoidalarini qadimdan Sharqda o'zining ajoyib namunalari bilan keng tarqalgan. Ularning ham nazariy, ham amaliy tomonlaridan bugungacha foydalalanib kelmoqdamiz. Dialogik muhitning pragmatik tomonlariga e'tibor bergan holda shuni aytish mumkinki, muloqot qoidalaridan ba'zan chekinish va og'ish holatlari muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy-ma'naviy qiyofalarini aks ettirish, o'ziga xos maqsad va niyatlarini amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, ularning jamiyatdagi maqom va o'rnlariga ham ishora qilish vasifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. – T.: Yangi asr avlodi, 2007.

2. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Yangi asr avlodi, 2020.

3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami // Mahbub ul-qulub. Munshaot. Vaqfiya. XX tomlik. Tom. XIV. – T.: Fan, 1998.

4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami // Hayratul-abror. XX tomlik. Tom. VII. – T.: Fan, 1991.

5. Grays G.P. Logika i rechevoe obuzenie // Novoe v zarubejnoj lingvistike. Moskva: Progress, 1985.

6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T.: Yulduzcha, 1990.

7. Islamov O'. Alisher Navoiy asarlarida nutq madaniyati talqini. Filol. fan. nom.diss...avtoref. T.: 2011.

8. Kaykovus Unsurulmaoliy. Qobusnoma. – T.: O'qituvchi, 1986.

9. Mahmudov N. Nutq madaniyati va boshqa fanlar // O'zbek tili va adabiyoti. – T.: 2007.

10. Nikolaeva T.M. O principe "Nekooperatsii" i ili o kategoriyax sotsiolingvisticheskogo vozdeystviya // Logicheskij analiz yazyka. Protivorechivost i anomalnost teksta. – M.: Nauka. 1990.

11. To'xliiev B, Abdurahmonova B. Adabiyot (Majmua). 1-kitob. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.

12. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Abduhamid Pardayev tabdili. – T.: Yangi asr avlodi, 2020.